

Мр Жељко ВУЈАДИНОВИЋ* и
Душан КРЦУНОВИЋ**

АТОС И РУСКО - СРПСКЕ ВЕЗЕ

(Поводом књиге: Дмитрий Васильевич Зубови *Афон и Руси* и
Дз. овне св зии Москва т000иу1Ч

Нераскидиво чвориште густо испреплетаних и тешко сазнатљивих нити које повезују Русе и Србе, њихов етнос и *ethos*, и заједнички историјски удес, засигурно је Христос. Само се христољубљем може објаснити тајна српског русофилства које "датира од памтивијека", од када, уосталом, Срби осјећају топлину хришћанске љубави руског народа.

Први додир два народа дијелом је заодјенут митом. Према запису владике Николаја (Велимировића), "Руси су примили Хришћанство благодарећи највише цркви Свете Софије, сјајној задужбини цара Јустинијана, пореклом Србина, и тако је Свети Балкан духовно родио Свету Русију". Све да је Јустинијан (527-565) потицао из романизоване илирско-трачке породице, и све да је литургијска естетика пресудно утицала на крштење Руса, како каже предање, страшно трагање за почецима духовног родитељства *in illo tempore*, у којем се митско и историјско некада не дају разабрати, пројављује размјере есхатолошке љубави "Свете Грчке, и Свете Русије, и Свете Србије" (Георгије Флоровски).

У "Врту Пресвете Богородице", на Светој Гори, духовно су се ородили руски и српски народ, ступајући као двије велике свете обитељи у једно свештено-историјско и есхатолошко општежитије. Почеди киновије два народа везани су за матични руски министар на Атосу, основан 1169, посвећен православљеном хришћанском страдалнику за правду и истину, великомученику и исцјелитељу, "бесребренику" Пантелејмону. Инородни Светогорци прозвали су овај манастир према народном имену његових монаха - Стари Русик, Русик, Рушки или Руски манастир.

Име Руска биће урезано у српску националну меморију као мјесто симболичког почетка њихове светогорске и светосавске историје.

* Асистент на Филозофском факултету у Бања Луци.

** Асистент на Филолошком факултету у Никшићу.

Слиједећи ријечи Теодосија Хиландарца (око 1246 - око 1328), састављача Житија Светог Саве, руско-српске везе успостављене на Атосу дјело су Домостроја - метаисторијског уплива саме Божије Икономије спасења.

На двор великог жупана Стефана Немање (1166-1196), дошли су "... као Богом покренути неки иноци са Свете Горе Атоске", пише Теодосије, међу којима се нашао и један Рус. "Искусан казајемим" руски инук, "који од Бога послан бијаше", проповиједао је најмлађем сину Немањином о свему што краси живот монашествујућих на Атосу. Тада се "божански младић" одрекао достојанства великог кнеза хумског и побјегао са очевог двора и метежног свијета на Свету Гору, у равноангелски живот. Седамнаестогодишњи младић је једне ноћи 1191. закуцао на врата манастира Свети Пантелејмон. И мада су ноћу на Светој Гори манастирске капије затворене и крунисаним главама, Растку су "тешка врата" Старог Русика отворена. У Светом Пантелејмону Растко је примио монашки постриг.

Недуго затим, 1198. византијски цар Алексије III Анђел (1195-1203), хрисовулом је одобрио монасима Симеону и Сави да "о свом трошку" васпоставе манастир Хиландар, "који ће служити за примање људи од српског народа". Од оснивања Хиландара Срби и почињу да рачунају своје свештеноисторијско вријеме. Та "православна хронометрија" није тек случајна метафора када је ријеч о руско-српским везама на Атосу и преко Атоса. У Хиландарском типуку Свети Сава је поменуо "часовник", а за сајцијско умијеће српских монаха Светогораца знало се и у Русији. Син Димитрија Донског, велики кнез Василије Димитријевич (1389-1425), за чије се владавине Москва развила у општеруски културни центар, позвао је 1404. монаха Лазара из Хиландара да у московском Кремљу изради први јавни часовник. И овај "технички" сегмент једна је нит руске и српске словесности.

Руска држава уздрмана је татарским ударом у XIII вијеку; под "татарским јармом" (1240-1480) слабила је њена политичка и економска снага. Готово истовремено, Србија је под Немањиним наследницима напредовала према апогеју своје величине. Из XIII вијека потичу и прве вијести о контактима српских и руских владара. Краљ Драгутин (1276-1282) је "... у руску земљу много пута слао своје угледне људе", даривао цркве и манастире, дијелио милостињу сиромашним и "маломоћнима". Стефан Душан (краљ 1331-1346, цар 1346-1355), од Византије је 1345. Свету Гору придружио Србији. Као цар Срба и Грка, посјетио ју је са царицом Јеленом 1347/48. Поред Хиландара, бринуо је о цјелокупној монашкој светогорској заједници, а посебно о манастиру Светом Пантелејмону. Постао му је нови ктитор - за кратко вријеме, из стања расула ваздигнуо је манастир до знатне економске моћи и угледа. И Душанови наследници, све до пропасти српске средњовјековне државе 1459, сматрали су руски манастир својом задужбином - ктиторијом. "Наш манастир" даривали су имунитетима, привилегијама као и селима, засеоцима, трговима, обрадивим земљама, пашњацима и другим добрима, распоређеним углавном дуж рјечних котлина Вардара и Мораве. Ови поклони били су

основ руских властелинстава у средњовјековној Србији. Манастирски добротвори су цар Урош V (1355-1371); браћа Мрњавчевићи - краљ Вукашин и деспот Угљеша; браћа Константин Дејановић и деспот Јован Драгаш, њихова мајка "царица" Евдокија; кнез Лазар, његов зет - челник Муса, сестра Драгана, сестрићи Стефан и Лазар; кнегиња Милица (монахиња Евгенија), чије је занимање за Рускик било најинтензивније, са синовима Стефаном (кнез 1389-1402, деспот 1402-1427) и Вуком; деспот Ђурађ Бранковић (1427-1456). У повељи кнегиње Милице из 1395. као приложници Русуку помињу се властела и властеличићи из разних области тадашње српске кнежевине.

За обнављање манастира у вријеме цара Душана неизмјерно је заслужан његов игуман, Србин са Косова, инок Исаија (поч. XIV вијека - после 1375), гласовити преводилац дјела Светог Дионисија Ареопажита, предводник српског посланства приликом измирења Српске и Грчке цркве 1375. На игуманов захтјев, руски министар је проглашен аутономним. Светогорски старјешина - прот и друге власти на Светој Гори нијесу имали надлежност нар Русиком.

Записом о српском поразу на Марици 1371. Исаија је "у најгоре од свих времена" завршио превод дјела Дионисија Ареопажита. Ове ријечи садрже наговјештај страдања под турском најездом, када је киновија руске и српске свете обитељи настављена диобом тешке судбине. Османлије су 1430. други пут загосподариле Светом Гором. Падом Смедерева 1459. светогорски Руси изгубили су богата властелинства у разним крајевима Србије. Без већине феудалних добара остао је и Хиландар. Деспотица, "мати" Ангелина Бранковић молила је 1509. руског великог кнеза Василија III Ивановича (1505-1533) да заштити светогорске обитељи, посебно ону манастира Русика. Заштиту и помоћ, не само од завојевача већ и од локалних Грка, молио је средином XVI вијека и игуман Пајсије, носећи са тројицом старца у Москву потресну грамату своје братије цару Ивану IV Грозном (1533-1584). Цар се обратио моћном султану Сулејману Величанственом (1520-1566), затражио за Хиландар олакшице, сам спремио богате дарове, одобревши скупљање прилога у Русији. Повељом од 17. марта 1556. Иван IV је Хиландарцима даровао "московско подворје", са којег је манастир убирао редовне приходе. Узимајући Хиландар (уз Свети Пантелејмон) у заштиту, Иван IV је стекао епитет његовог "другог ктитора и обновитеља".

Златнопечатну повељу Ивана IV потврђивали су и наредни руски владари - последњи владар из династије Рјуриковић, Фјодор Иванович (1584-1598), који је 1591. од хиландарског игумана Григорија захтијевао и бригу о манастиру Пантелејмону; Повељу Ивана IV потврдио је 1624. и први цар из династије Романов, Михаил Фјодорович (1613-1645). Хиландар су даривали Борис Фјодорович Годунов (1598-1605), Алексеје Михајлович (1645-1676), Иван и Петар Алексејевич (1682-1725). Од Ивана Грозног до Петра Великог ктиторство руских царева над Хиландаром било је завјетно. Помоћ руског двора Хиландару била је издашнија него матичном манастиру Свети Пантелејмон и, свакако, уз годишњу помоћ војвода Влашке најзначајнија у времену османске владавине.

Одлазак светогорских монаха по помоћ у Русију тешко би се могао поистовјетити са данашњим значењем појмова "прошња" или "милостиња". У "писанију" су одлазили најугледнији Хиландарци, носећи као поклоне и свете реликвије. Иван IV је дарован иконама Светог Саве и Светог Симеона, моштима великомученика Стефана; уз иконе и књиге, епископ Григорије принио је на дар руку Светог Григорија Декаполита. У времену када се до породичног поријекла много држало, не треба заборавити сродство, (истина-подаље и споредно, по женској линији), Ивана Грозног са Драгашима и Јакшићима и даље - Немањићима. У живописној генеалогии у Архангелском сабору у Кремљу, међу његовим прецима насликани су Свети Симеон Немања и Свети Сава Српски. Благодети руског добротворства осјетили су и други атоски манастири, па и православни манастири широм земаља под турском влашћу.

Судбоносни егзистенцијални обрти нијесу раритет историје - за скоро све вријеме тадашњег господства над Русијом, монаси Светог Пантелџмона налазили су добротворе и заштитнике у српским владарима и властели; у времену османске превласти над балканским земљама, (Света Гора се налазила у османској држави од 1387. до 1403. и од 1430. до 1912), хиландарски монаси су поглед окретали Русији. Москва је од средине XVI вијека стварала сопствени систем хијерархије држава, претендовала на универзалност преузимајући улогу "Трећег Рима". Од почетка XVIII вијека, у дуготрајном процесу рјешавања Источног питања и стварања система односа великих сила, Русија је тражила и налазила савезнике међу православним балканским хришћанима. Од 1774. и формални је њихов покровитељ у Османском царству. Гледање у једновјерној Русији патрона и ослонца у борби против иновјерне туђинске власти, стварало је код балканских православних хришћана култ Русије, посебно изражен у малој Црној Гори од времена митрополита Василија Петровића (1750-1766).

Интензивне везе руског двора и цркве са манастиром Хиландаром и српском црквом састојале су се и од неспоразума и сукоба. Хиландарско посланство није примљено 1629. јер је дошло прије уговореног рока; "московско подворје" предато је руској цркви 1683; иако се не односи директно на Свету Гору, 1805. забиљежен је сукоб Синода Руске цркве и митрополита црногорско-приморског Петра I (1784-1830).

Руска светогорска монашка обитавалишта, Ксилург и касније Свети Пантелејмон, била су у XI и XII вијеку главна мјеста општења и преношења византијеске књижевности са грчког на старословенски језик. Руски монаси били су "даскали", учитељ првих српских монаха у Хиландару у послу превођења и преписивања богослужбених и теолошких књига. Та саборност напокон је изњедрила византијско-словенски тип просвете. Православна вјера, духовно зрачење Византије и српскословенски језик претпоставке су настанка и развоја старе српске књижевности. Српску и византијску средину спајала је прије свега православна вјера, али јасно раздвајао језик. Језичка баријера између Срба и Руса тада готово није постојала.

Године 1652, за патријарха руске цркве изабран је Никон, који је

започео опсежне духовне реформе. Због недостатка грчких извора којима је требало уподобити руске богослужбене књиге, патријарх Никон је покренуо акцију прикупљања староставних грчких рукописа и књига. На Атос је дошао монах Арсеније Суханов, носећи грамате руског цара и патријарха упућене проту и свим атоским братствима. Светогорци су, уз велике отпоре, посебно српских монаха, подржали реформу. Граматом од 16. VI 1654, написаном на старословенском језику, обратили су се светогорски монаси "патријарху богочуваног града Москве и све Русије и Источних страна спаситељу" Никону и цару Алексеју, у којој обавјештавају да је светогорска братија послала у Москву "ризницу божанских књига... у броју 498". У хиландарској библиотеци Суханов је издвојио тринаест српских и седам грчких рукописа. Знајући да патријарх Никон намјерава да грчке изворнике "одене" у "красну одјећу словенског дијалекта", Светогорци га моле да "преводиоци буду истински православни... да не буду напојени од... латинског, богомрског мудровања". Покушаји уније из ранијих времена били су у свијести Светогораца.

Знатно касније и другим поводима, хиландарска рукописна заоставштина привлачила је руске научнике и умјетнике. Испитивач словенских старина Порфирије Успенски (1804-1885) узео је из Мирослављевог јеванђеља, најважнијег и најљепшег споменика из српске обредне писмености, насталог крајем XII вијека, један лист (165) за своју збирку, која је касније ушла у фонд Државне библиотеке у Петрограду. Мирослављево јеванђеље је наведено у Прегледу атоских старина (из 1865) руског археографа К.П. Дмитријева - Петковића, пошто је и он посјетио Хиландар.

У XVII вијеку, у односима Русије и Атоса, као и руске и српске цркве уопште, Хиландар је одиграо повлашћену улогу медијатора. У току великог рата Свете лиге против још увијек моћног Османског царства (1683-1699), патријарх српски Арсеније III Црнојевић написао је маја 1688. посланицу руским царевима Ивану и Петру. "Архиепископ све Српске земље и Бугарске вапи да роду нашем нема помоћника осим Бога и Руског царства".

Него, нијесу сва бављења српских монаха и црквених великодостојника у Москви била ограничена на "писанију" и ламент због турског зулума. Руски монаси су у сусретима са својим српским сапосницима са Свете Горе Атоске били у прилици да се обавијесте о далеком српским земљама, људима и обичајима. Драгоцјено је казивање ђакона Симеона који је 1703. из братства Светог Павла са Атоса дошао у Москву. "Као што се ваша земља дели и зове Велика и Мала и Бела Русија, тако се инаша дели и назива Србија, Босна, Далмација и Арбанашка". Језгровито и прецизно Симеон је изнио податке о географском положају српских земаља, њиховом природном богатству, плодној земљи, православној словесности старообредног типа. Такон је истакао приврженост византијској сакралној умјетности, пошто "иконе кијевског живописа никако код нас не прихватају, јер се на латински (начин) сликају".

У XIX вијеку, вијеку развоја националних покрета, кулминацији Источног питања и стварања независних држава, ситуација на Балкану

битно је промијењена. Већину хиландарског братства тада су чинили монаси Бугари, чији је матични манастир на Светој Гори Зограф. Хиландарско братство постаје опет све више српско послје посјете манастиру 1896. Александра Обреновића, краља Србије (1889-1903).

* * *

Повод за овај историјски пресјек руско-српских веза на Атосу и преко Атоса је књига В.Д. Зубова, праунука атоског монаха Владимира.

У кратким потезима, Зубов је у књизи приказао историју Свете Горе, Руске монашке општине и духовне везе Атоса и Русије. Зубов прати развој црквеног живота, почево од Светог Пахомија (упокојио се 348), који је са својим братством образовао први хришћански манастир. Пустиножителство, монаштво и старчество као први облици организовања духовног живота и руковођења прерастали су у прве хришћанске киније. Пустиножителство се из Египта проширило у Сирију, Палестину, Константинопол и у Западну Европу. Засновано на личном избору, оно се организовало у духовна братства и тако улазило у састав црквеног клира. Тај процес кулминирао је у Византији, која је послје иконоборачке кризе, постала "царство монаха", а њено вријеме - епоха монашке славе.

Зубов је описујући Свету Гору, предочио читаоцу и начин монашког живота који се састоји у аскетској пракси, унутрашњем дјелању и созерцању, као и фабулозну панораму свих двадесет грчких, словенских и других манастира, најзначајније скитове, метохе, келије, подворја. Историјат Свете Горе предхришћанског периода у којем је такође била култно-религиозно одредиште названо Аполонијада, по хеленском божанству Аполону. Улога Свете Горе у православљу предодређена је њеним посвећењем Богородици, неколико година послје Христовог Вознесења (о чему је писао Стефан Светогорац).

Од 1923, на основу одредби уговора у Лозани, Света Гора ("Монашка Република") има посебан статус - независну самоуправу - у грчкој држави. У црквеним пословима подређена је цариградском васељенском патријарху. Крајем XX вијека (1998), у двадесет атоских манастира живјела су 664 монаха, знатно мање него у ранијим временима. Сви монаси имају грчко држављанство.

Књига Д.В. Зубова представља и својеврстан историјат православља, његова догматска начела и богословске специфичности, као и историјских искушења кроз које је пролазило. Природно, у првом плану нашли су се манастир Свети Пантелејмон и Русија

Процват монаштва обиљежила је дјелатност Нила Сорског (1433-1508), Пајсија Величковског (1722-1794), старца Силуана (1866-1938) и других подвижника Свете Горе. И у тешким данима Руске цркве осјећао се постојани, макар и споредни утицај атоске традиције. Аутор је закључио да је данас веома тешко дати објективну оцјену утицаја Атоса на руску православну културу XIX и XX вијека.

Историографској вриједности књиге доприноси објављивање неких документа манастира Светог Пантелејмона - разних аката, грама-

та руских патријарха и царева, насталих од 1030. до 1875. У упоредној хронолошкој таблици, на преко 80 страница, назначена су збивања у Европи, Риму и папству, Византији и каснијој Грчкој, Турској и Арабији, Русији, спољним везама и унутрашњим збивањима на Атосу и посебно у Светом Пантелејмону - од Христовог рођења до краја другог миленијума.

У том контексту Зубов се осврнуо и на руско-српске везе преко Атоса, стављајући у први план покровитељски однос руске цркве и државе према манастиру Хиландару. Тај осврт, иако концизан, документован је богатом размјеном између Хиландара и Московске патријаршије. Иако не у основном тексту, у објављеним документима манастира Свети Пантелејмон може се сагледати и покровитељски однос српске средњовјековне државе и властеле над манастиром Русиком.

Пресјек руско-српских веза преко Атоса којим је само прелудиран његов главни повод, скроман је осврт као на дјело Димитрија Васиљевиича Зубова тако и на један сегмент веома комплексних руско-српских односа у историји.